

KATRIEN DE VALCK

HET BELGISCHE TAALCONFLICT IN DE RAND ROND BRUSSEL

DE TAALATTITUDES VAN TWEETALIGE JONGEREN

Abstract

This article presents a study on the language attitudes of bilingual secondary school pupils who go to school in Dilbeek, a small town on the west side of Brussels, where the Belgian language conflict is felt. The attitudes of these pupils towards Dutch, French, the Dutch speaking community and the French speaking community are compared to the attitudes of their monolingual, Dutch speaking peers.

Bilinguals have a more positive attitude towards French and the French speaking community than towards Dutch and the Dutch speaking community. This, however, does not imply that their attitude towards Dutch and the Dutch speaking community is negative. Hence, the bilingual group approaches the issue in a balanced way.

The attitude of our monolingual (Dutch speaking) respondents towards French was also positive, but not as positive as the attitude of the bilingual group. Their appreciation of the French language community, however, was negative. This suggests that for the monolingual group, the tension between the Dutch and French speaking community is experienced as a real conflict.

Inleiding^(*)

Een van de leidmotieven binnen de Belgische politiek is de communautaire spanning tussen de Nederlandse en de Franse taalgemeenschap. In 2005 kwam de regering bijvoorbeeld nog in een crisis terecht toen de onderhandelingen over de kieskring Brussel-Halle-Vilvoorde niet uit het slop raakten en in 2007 stond het communautaire conflict zelfs de regeringsvorming in de weg. Het is bekend

(*) Graag wil ik Gunther De Vogelaer bedanken voor zijn commentaar op eerdere versies van dit artikel.

dat de communautaire conflicten vooral in Brussel en in de faciliteitengemeenten uitgevochten worden, maar ook in de Brusselse randgemeenten leven Nederlands- en Franstaligen op gespannen voet. In dergelijke ‘conflictzones’ is het volkomen normaal dat Nederlands- en Franstaligen nogal eenzijdige taalkeuzes maken en vaak weinig genuanceerde taalattitudes ontwikkelen (Van de Craen en Langenakens 1974). Voor taalattitudeonderzoek zijn daarom de traditioneel tweetaligen interessant: ze behoren tot beide taalgemeenschappen en nemen dus een tussenpositie in, wat naar onze verwachtingen zal resulteren in genuanceerdere taalattitudes. Die attitudes zijn in vergelijking met de attitudes van eentaligen bovendien indicatief voor de intensiteit van het taalconflict. Wijken de attitudes van eentaligen sterk af van die van tweetaligen, dan mag men aannemen dat het conflict intenser woedt dan wanneer de attitudes van beide groepen minder sterk van elkaar verschillen.

Dit artikel onderzoekt de taalattitudes van tweetalige jongeren die in de westelijke randgemeente Dilbeek naar school gaan en vergelijkt hun attitudes met die van eentalige leeftijdgenoten. Het gaat daarbij zowel om attitudes tegenover het (Standaard)Nederlands en het Frans als om attitudes tegenover de respectieve taalgemeenschappen. Enige aandacht werd ook besteed aan de attitudes tegenover tweetaligheid en ten slotte werd ook naar de attitudes tegenover de Brusselse taalsituatie gepeild. Daarnaast zochten we naar sociale factoren die verband houden met de attitudes en ze eventueel kunnen verklaren.

In wat volgt, worden eerst de begrippen ‘attitude’ en ‘attitudevorming’ kort theoretisch besproken met het oog op de operationalisering ervan in het onderzoek (1). Daarna wordt de onderzoeksopzet toegelicht (2). In paragraaf 3 schetsen we kort het profiel van de respondenten. Paragraaf 4 is gewijd aan de resultaten: achtereenvolgens worden de attitudes tegenover het Nederlands en het Frans besproken (4.1), de attitudes tegenover de Nederlandse en Franse taalgemeenschap (4.2) en de attitudes tegenover tweetaligheid en de Brusselse taalsituatie (4.3). We zetten ten slotte in paragraaf 5 alle conclusies nog eens op een rijtje.

1. Theoretisch kader: attitudes en attitudevorming

Omdat attitudes een psychologisch construct zijn, is onderzoek naar taalattitudes in wezen multidisciplinair. Een serieus opgezet onderzoek kan bevindingen uit de psychologie en sociologie niet naast zich neerleggen. Helaas gebeurt dat in het huidige attitudeonderzoek maar al te vaak. Al in 1992 typeert Baker het

gros van het attitudeonderzoek daarom terecht als ‘a-theoretical’: veel attitudeonderzoek is niet of nauwelijks ingebed in de relevante sociologische, en vooral psychologische literatuur. Met name de vraag naar hoe attitudes ontstaan, wordt te weinig als uitvalsbasis gekozen voor onderzoek. Het antwoord op die vraag biedt nochtans een kader voor zowel de opbouw van enquêtes en/of interviews als voor de verwerking en interpretatie van de data achteraf. We schetsen daarom kort het proces van attitudevorming voor zover dat m.b.t. ons onderzoek relevant is. We bekijken attitudevorming eerst als intern, psychologisch proces (1.1), nadien komen de sociale aspecten ervan aan bod (1.2).

1.1. Attitudevorming als intern, psychologisch proces

Attitudevorming is in eerste instantie een intern, psychologisch proces waarin het individu een attitude of ‘mentale staat van paraatheid’ ontwikkelt die zijn denken, gedrag en reacties met betrekking tot het attitudeobject stuurt:

An attitude is a mental state of readiness, organised through experience, exerting a directive or dynamic influence upon the individual's response to all objects and situations with which it is related. (Allport 1935: 45)

In veel taalkundig werk wordt in navolging van het traditionele attitude-model van de jaren '30 nog steeds aangenomen dat die ‘mental state of readiness’ uit drie componenten bestaat: een cognitieve component die kennis over het attitudeobject bevat, een affectieve component die emoties bevat en een gedragscomponent die een gedragsvoorspellende waarde zou hebben (cf. Ladegaard 2000). Ontwikkelingen in de psychologie tijdens de laatste decennia hebben het problematische karakter van dit model aangetoond. In het traditionele theoretische model wordt bijvoorbeeld aangenomen dat de drie componenten – de gedragscomponent, de affectieve en cognitieve component – op hetzelfde ‘niveau’ en onafhankelijk van elkaar bijdragen tot de attitude. De gedragscomponent staat in dit model dus niet direct in relatie tot de affectieve en cognitieve component. Dat is een simplistische voorstelling. Het is namelijk logischer en realistischer de gedragscomponent als een soort van ‘resultante’ van de affectieve en cognitieve component te beschouwen: ‘Together, the cognitive and evaluative [= affectieve; KDV] components determine the conative component [= gedragscomponent] of the attitude’ (Deprez et al. 1987: 126). Voor veldonderzoek is dit een belangrijk inzicht, want vragen die peilen naar de cognitieve en affectieve component, dringen dieper door tot de attitudestructuur dan vragen die peilen naar de gedragscomponent. Toch maken

maar weinig taalkundigen van deze visie gebruik om hun onderzoeksopzet vorm te geven (Baker 1992, Ladegaard 2000).

Het traditionele attitudemodel vertoont niet alleen theoretische tekortkomingen, het is verder ook niet in staat bepaalde onderzoeksresultaten te verklaren. Persoons (1988) stelde bijvoorbeeld vast dat de attitude van Franstalige en Nederlandstalige Brusselaars varieert naargelang van het profiel van de onderzoeker: in de proefsituaties waarin de onderzoeker beweerde zelf tot de taalgemeenschap van de jongeren te behoren, waren hun attitudes duidelijk gematigder dan wanneer de onderzoeker beweerde tot een andere taalgemeenschap te behoren. Op het eerste gezicht is die schommeling in attitude een sociaalpsychologische reactie: jongeren zouden in het eerste geval bijvoorbeeld sociaal wenselijke antwoorden geven en in het tweede geval niet. Dat zou niets met de attitude zelf te maken hebben. Het opmerkelijke is echter, dat de respondenten geen sociaal wenselijke antwoorden gaven. Met sociaal wenselijke antwoorden zouden respondenten zich immers positiever voor proberen te doen dan ze zijn. Dat was niet het geval: respondenten verhulden hun negatieve attitude allerminst. Ze formuleerden dus wel degelijk hun attitude, alleen was die in het ene geval genuanceerder dan in het andere geval. De attitude zelf bleek dus, weliswaar binnen bepaalde grenzen, te variëren. Het traditionele driecomponentenmodel biedt voor deze resultaten geen verklaring. Wanneer een attitude eenmaal gevormd is, blijft die volgens het model immers stabiel. Dat komt doordat de cognitieve, affectieve en gedragscomponent enkel betrekking hebben op het attitudeobject, zodat een externe factor als de onderzoeker geen verandering in attitude uit kan lokken.

Het traditionele driecomponentenmodel is dus verouderd en ongeschikt om nieuw attitudeonderzoek op te baseren. De intussen ontwikkelde modellen zijn veel werkbaarder, maar toch is nog niet volledig opgehelderd hoe het proces van attitudevorming precies verloopt en op welke manier de attitude het eigenlijke gedrag bepaalt. Algemeen wordt echter aangenomen dat twee soorten informatie aan de basis liggen van de attitudevorming: overtuigingen of beliefs m.b.t. het attitudeobject enerzijds en emoties die het attitudeobject oproept anderzijds (Van der Pligt en De Vries 1995). Beliefs zijn 'the smallest cognitive units of the conceptual structure' (Deprez en Persoons 1987: 125). Ze kunnen gezien worden als de mentale koppeling van een 'attribuut' aan het attitudeobject. Dit 'attribuut' kan een eigenschap zijn, maar ook een situatie, een inschatting, een object, ... Beliefs zijn dus alle mogelijke mentale (geen emotionele) associaties met het attitudeobject. In dit onderzoek werden beliefs geoperationaliseerd in de

vorm van stellingen waarvan de respondenten aangaven in welke mate ze ermee akkoord gingen, bijvoorbeeld: ‘Het Frans heeft een erg rijke woordenschat’.

Naast beliefs liggen ook emotionele reacties aan de basis van attitudes. Emotionele reacties zijn emoties, stemmingen en gevoelens zoals angst, ongemak, woede, vreugde, afschuw, ... Kenmerkend is dat emotionele reacties, in tegenstelling tot beliefs, spontaan opduiken wanneer proefpersonen met het attitudeobject geconfronteerd worden of eraan denken.⁽¹⁾ Ze worden meestal afgeleid uit fysiologische reacties zoals transpireren, verhoogde bloeddruk, ... (Van der Pligt en De Vries 1995: 16). Daardoor zijn ze minder geschikt om via een enquête onderzocht te worden. In onze enquête werd enkel naar emotionele reacties gepeild om zicht te krijgen op de attitude tegenover de Brusselse taalsituatie. Een voorbeeld: ‘Het stoort me wanneer ik in een Brusselse winkel niet in het Nederlands kan worden geholpen’.

Deze inputfactoren – beliefs en emotionele reacties – worden tegen elkaar afgewogen in een cognitief, meestal onbewust verwerkingsproces (Van der Pligt en De Vries 1995: 29-38). Dat afwegingsproces resulteert in een basisattitude die vorm geeft aan de gedragsintentie (Van der Pligt en De Vries 1995: 18). De gedragsintentie is een *voorloper* van het gedrag dat een individu op basis van zijn attitudes vertoont, het is dus een ‘readiness for action’ (Baker 1992: 13). Het eigenlijke gedrag wijkt meer dan eens van die gedragsintentie af omdat allerlei factoren nog op de reeds gevormde gedragsintentie inwerken en zo het gedrag alsnog bijsturen. Een van de belangrijkste factoren is de sociale norm: ‘de subjectieve indruk die [een] persoon heeft over wat relevante anderen vinden dat hij of zij zou moeten doen’ (Van der Pligt en De Vries 1995: 44). Een Nederlandstalige

⁽¹⁾ Een relativerende opmerking is hier op haar plaats. Beliefs en emotionele reacties mogen niet als twee gescheiden categorieën beschouwd worden. Het zijn veeleer de polen van een continuüm: er bestaan dus duidelijke beliefs en duidelijke emotionele reacties, met daartussen een uitgebreid spectrum aan meer en minder emotioneel getinte beliefs en reacties (De Valck 2005). De plaats die een belief of emotie inneemt op het continuüm, wordt bepaald door de mate van expliciete informatieverwerking (Van der Pligt en De Vries 1995: 39). Aan de vorming van beliefs gaat expliciete informatieverwerking vooraf: de stimuli die iemand over het attitudeobject waarneemt, worden door de hersenen rationeel geïnterpreteerd en verwerkt. Er worden als het ware ‘links’ gelegd tussen de waargenomen stimuli en het attitudeobject. Louter emotionele reacties vinden daarentegen direct, spontaan en zonder expliciete informatieverwerking plaats. In het emotionele centrum van de hersenen (de amygdala) vindt namelijk geen rationele informatieverwerking plaats.

kan bijvoorbeeld op basis van zijn positieve attitude tegenover het Frans en de Franse taalgemeenschap de gedragsintentie hebben om in een Brusselse winkel Frans te spreken. Omdat zijn Nederlandstalige vrienden echter van mening zijn dat je als Nederlandstalige in Brussel ook in het Nederlands moet kunnen worden geholpen, spreekt de persoon in kwestie toch Nederlands.⁽²⁾ Het eigenlijke gedrag (in dit geval Nederlands spreken) is voor attitudeonderzoek dus geen betrouwbare parameter. De gedragsintentie daarentegen (de intentie om Frans te spreken) weerspiegelt wel de attitude (een positieve attitude tegenover het Frans en de Franse taalgemeenschap) en is daarom wel interessant. Voorbeelden van hoe we de gedragsintentie in de enquête geoperationaliseerd hebben, zijn vragen als ‘In welke taal zou je je kinderen thuis willen opvoeden?’ en ‘In welke taal zou je je kinderen naar school laten gaan?’.

1.2. Attitudevorming als een sociaal proces

Attitudes worden dus gevormd doordat beliefs en emotionele reacties in een intern cognitief proces tegen elkaar afgewogen worden. Dat verwerkingsproces zelf mag dan intern plaatsgrijpen, de inputfactoren ontstaan evenwel niet in een vacuüm. Beliefs en emotionele reacties kunnen wel uit eigen ervaring met het attitudeobject ontstaan, maar worden toch voor een aanzienlijk deel tijdens de socialisatie gevormd. De socialisatie bestaat uit de primaire socialisatie, die plaatsheeft tijdens de eerste levensjaren en waarin de ouders en eventuele verzorgers een centrale rol spelen, en de secundaire socialisatie. Die begint wanneer het kind naar school gaat en in contact komt met de bredere maatschappelijke omgeving. Traditioneel worden als belangrijkste secundaire socialisatie-instansies de school, de peer group en de media genoemd (Henslin 1999). Tijdens de socialisatie verinnerlijken kinderen de heersende waarden en normen en vormen ze zo beliefs en attitudes (Van Hout en Knops 1988: 12). Attitudevorming is dus behalve een psychologisch proces ook een sociaal proces. Taal speelt in dit sociale proces een bijzondere rol omdat het tegelijkertijd middel tot en (een)

⁽²⁾ Behalve de sociale norm achten Van der Pligt en De Vries (1995: 44 vv.) nog minstens drie andere factoren verantwoordelijk voor de discrepantie die vaak optreedt tussen gedragsintentie en gedrag: de waargenomen gedragsbeheersing (de mate waarin iemand gelooft dat hij het geïntendeerde gedrag ook daadwerkelijk kan uitvoeren), gewoontegedrag (men vertoont een bepaald gedrag uit gewoonte, het gedrag berust dus niet rechtstreeks op een gedragsintentie waaraan een attitude ten grondslag ligt) en geanticiperde affectieve reacties (wanneer iemand op voorhand weet dat een bepaald gedrag tot een negatief gevoel bij zichzelf zal leiden, zal hij proberen dat gedrag te vermijden, voor een gedrag dat een positief gevoel zal veroorzaken, geldt het omgekeerde).

onderwerp van de socialisatie is. We gaan op deze twee aspecten van taal in de socialisatie kort in.

Taal is in de eerste plaats een krachtig socialisatiemiddel. Pas als het mogelijk wordt verbaal met het kind te communiceren, kan de eigenlijke opvoeding en dus de socialisatie starten (Goorhuis en Schaerlaekens 2000: 51). Alleen al door de taalkeuze van ouders en omgeving tijdens de socialisatie ontstaan bij het kind onbewust associaties met en attitudes tegenover die bepaalde taal en taalgemeenschap. In een tweetalige context kan men verwachten dat de attitudes van kinderen of jongeren tegenover beide talen variëren, bijvoorbeeld naargelang van de context waarin die talen gesproken worden. Het taalgebruik van respondenten is in het onderzoek dan ook een belangrijke variabele.

Taal heeft in het socialisatieproces echter niet alleen een instrumentele functie. De socialisatie heeft taal ook als ‘onderwerp’. Taal is immers een van de maatschappelijke aspecten waarin het kind gesocialiseerd wordt. Dat gebeurt het eerst en meest ingrijpend door de ouders. Door hun kinderen te stimuleren hun (talige) denken en doen af te stemmen op dat van de ouders, geven ze hun taalattitudes bewust of onbewust aan hun kinderen door, zowel expliciet als impliciet (Deprez et al. 1987: 128). Tijdens het socialisatieproces wijzen ouders bijvoorbeeld expliciet op het verschil in taal tussen de eigen taalgemeenschap en andere taalgemeenschappen. Ze wekken zo een cultureel identiteitsbesef op:

[...] the importance of language distinctiveness originates early in the socialization process. Parents initially promote this distinctiveness by making contrasts between their own and other cultural communities in order to help their children understand who they are. (Guardner 1985: 133)

Dit leidt al vroeg tot specifieke attitudes tegenover de eigen en andere taalgemeenschap(en): kinderen zijn zich vanaf drie, vier jaar bewust van etnische verschillen⁽³⁾, vanaf vijf jaar kennen ze aan die verschillen een waardeoordeel toe, zodat zich bij een zevenjarig kind al hechte attitudes hebben gevormd (Deprez en Persoons 1987: 128). Concreet betekent dit dat in taalattitudeonderzoek ook het identiteitsgevoel van de respondenten in rekening gebracht moet worden.

⁽³⁾ Het begrip ‘etnisch verschil’ wordt in de literatuur breder gedefinieerd dan enkel ‘raciaal verschil’. Naast bijvoorbeeld religie, geldt ook taal als een etnisch onderscheidingsmiddel (Baker en Prys Jones 1998: 113, Carli et al. 2003: 866, Hüllen 1992: 303).

De socialisatie door de secundaire socialisatie-instanties verloopt min of meer volgens hetzelfde patroon als die door de ouders, al kan het kind wel vrijer beslissen of en in hoeverre het zich conformeert (Baker 1992 m.b.t. school; De Wit et al. 2005 m.b.t. peer group).

2. Opzet van het onderzoek

Om de taalattitudes van grotere groepen jongeren na te kunnen gaan, werd gekozen voor een kwantitatieve aanpak. Het onderzoek werd uitgevoerd in Dilbeek, een Nederlandstalige gemeente die in het oosten grenst aan het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en al op het einde van de jaren '50 een sterke immigratie van Franstaligen kende (Witte 1993). Uit angst voor een volledige verfransing voerde de gemeente van dan af een anti-Franse politiek, die doorklinkt in de slogan "Dilbeek, waar Vlamingen thuis zijn". Die anti-Franse houding is ook duidelijk voelbaar in de twee secundaire scholen waaruit de respondenten geselecteerd werden. Beide scholen voeren immers een repressief beleid inzake Frans op school: leerlingen mogen er geen Frans spreken.

De keuze voor Dilbeek lijkt ingewijden op het eerste gezicht misschien niet evident. Door haar openlijk anti-Franse karakter bekleedt de gemeente immers een enigszins bijzondere positie tegenover andere, (ogenschijnlijk) neutralere randgemeenten. Resultaten voor Dilbeek zijn bijgevolg niet zondermeer extrapolieerbaar naar alle randgemeenten. Toch is Dilbeek om twee praktische redenen een interessant onderzoeksterrein. Het is in de eerste plaats een van de weinige randgemeenten met twee grote scholen die zowel Algemeen Secundair Onderwijs (ASO) als Technisch Secundair Onderwijs (TSO) aanbieden.⁽⁴⁾ De onderzoekspopulatie is door de recruitering uit twee studierichtingen vrij divers en toch voldoende groot, wat de representativiteit van de resultaten ten goede komt. Ten tweede nemen beide scholen onder invloed van de gemeentepolitiek hetzelfde standpunt in tegenover Frans. Hun leerlingen worden wat Frans betreft op school dan ook op dezelfde manier gesocialiseerd. Daardoor hoeven we de invloed van de school als belangrijke secundaire socialisatie-instantie niet apart in rekening te brengen, wat de complexiteit van de gegevens enigszins vermindert. De taalattitudes van de respectieve leerlingen mogen dus onderling vergeleken worden.

⁽⁴⁾ ASO is het equivalent van het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo) in Nederland, TSO correspondeert in grote lijnen met het hoger algemeen voortgezet onderwijs (havo). Beide scholen behoren tot het katholieke net.

De respondenten zijn tweetalige 17- en 18-jarige jongeren uit de twee Dilbeekse secundaire scholen. Er werden enkel jongeren geselecteerd die van huize uit tweetalig zijn of die thuis eentalig opgevoed zijn, maar de tweede taal via vrienden, een anderstalige school, enz. verworven hebben. De tweede taal mocht dus niet door middel van taallessen geleerd zijn en de respondenten moesten in beide talen een competentie op (ongeveer) moedertaalniveau bereikt hebben. In totaal beantwoordden 70 respondenten aan dit profiel: 18 jongens en 52 meisjes.⁽⁵⁾ De verdeling volgens studierichting is als volgt: 36 respondenten volgen ASO, 34 respondenten TSO. Er werd in dezelfde scholen een controlegroep van 68 eentalig Nederlandstaligen samengesteld: 18 jongens, 50 meisjes; 36 ASO- en 32 TSO-leerlingen.

Er werd gewerkt met een driedelige enquête. In een eerste deel peilden we naar de attitudes tegenover het Nederlands, het Frans, de respectieve taalgemeenschappen, tweetaligheid en de Brusselse taalsituatie. Daarbij werd rekening gehouden met de psychologische opbouw van attitudes: we probeerden in eerste instantie de beliefs en emotionele reacties van de respondenten te achterhalen. Dat gebeurde voornamelijk aan de hand van een Likertschaal: de respondenten kregen stellingen voorgelegd waarvan ze konden aangeven op een vijfpunten-schaal, gaande van helemaal niet akkoord tot helemaal akkoord, in welke mate ze met elke stelling instemden. In mindere mate werd met enkele open vragen ook naar de gedragsintentie gepolst. Met het tweede deel van de enquête trachtten we vooral zicht te krijgen op het sociale aspect van attitudes. Om te achterhalen in welke taal/talen de primaire en secundaire socialisatie verliepen, brachten we het taalgebruik van de respondenten met de verschillende socialisatie-instanties in kaart: ouders, familie, vrienden en media. Ten slotte werden ook vragen over taalvaardigheid opgenomen. Om de enquête niet te omvangrijk te maken, werd de taalvaardigheid niet gemeten met een taaltest, maar werd er een beroep gedaan op de zelfinschatting van de respondenten. In het laatste deel werd naar algemene gegevens gevraagd die bij elk sociologisch onderzoek betrokken zijn: o. a. sekse, woonplaats en opleidingsniveau van de ouders.

⁽⁵⁾ Meteen is duidelijk dat door de wanverhouding in het aantal mannelijke en vrouwelijke respondenten over de invloed van de variabele 'sekse' op de attitudes geen veralgemenende uitspraken kunnen worden gedaan.

3. Profiel van de respondenten

Om een idee te krijgen van wie de respondenten zijn, bekijken we de verdeling van de respondenten voor drie sprekersgebonden variabelen: de sociale klasse (3.1), de woonplaats (3.2) en de taalachtergrond (3.3).

3.1. Sociale klasse

De variabele ‘sociale klasse’ werd in dit onderzoek geoperationaliseerd als het opleidingsniveau van de ouders. We onderscheiden drie klassen: de respondenten kunnen kinderen zijn van hoger opgeleiden, van lager opgeleiden en van laag opgeleiden. Kinderen worden tot de klasse van de hoger opgeleiden gerekend als minstens één ouder hoger onderwijs genoten heeft; van de lager opgeleiden heeft minstens één ouder secundair onderwijs gevolgd en van de laag opgeleiden heeft minstens één ouder het basisonderwijs afgemaakt.

Onze respondenten komen uit de drie sociale klassen, al is er zowel bij de tweetaligen als bij de eentaligen een overwicht van de hoger opgeleiden: 38 van 70 (= 54%) bij de tweetaligen en 54 van 68 (= 79%) bij de eentaligen.

3.2. Woonplaats

We treffen bij een- en tweetaligen de volgende verhoudingen tussen de verschillende woonplaatsen aan:

		taalachtergrond			
		tweetaligen		eentaligen	
		N ⁽⁶⁾	%	N	%
woonplaats	Brussel	9	13	4	6
	Rand ⁽⁷⁾	38	54	37	54
	Vlaanderen	19	27	27	40
	Wallonië	4	6	0	0
totaal		70	100	68	100

Woonplaats van de respondenten volgens taalachtergrond

⁽⁶⁾ ‘N’ drukt het absolute aantal respondenten uit.

⁽⁷⁾ De ‘rand rond Brussel’ wordt in de volksmond opgevat als ‘de gemeenten die grenzen aan het Brussels Hoofdstedelijk Gewest’. Met het oog op een verantwoorde indeling van de respondenten volgens woonplaats, hebben we behoefte aan een nauwkeurigere definitie. De invloed die van de hoofdstad uitgaat, is immers niet op alle randgemeenten even groot en dat is voor attitudeonderzoek relevant: gemeenten die een sterke invloed ondervinden, worden vaak geconfronteerd met een vrij hoog im-

Het percentage jongeren uit de Rand is hetzelfde bij de eentaligen en de tweetaligen (54%), maar er bestaan wel grote verschillen voor de overige woonplaatsen. Vooral de 4 tweetalige leerlingen uit Wallonië springen in het oog. Drie van die vier leerlingen wonen in Waals-Brabantse gemeenten die vanuit Dilbeek relatief snel te bereiken zijn: Braine-le-Château, Clabecq en Wauthier-Braine. Die leerlingen zitten niet op internaat, maar worden vermoedelijk naar school gebracht door hun ouders die veelal in Brussel werken. Uit hun antwoorden blijkt ook dat deze respondenten vroeger lange tijd in Nederlandstalige gemeenten gewoond hebben (resp. Halle, Dworp en Dilbeek). Hoewel deze leerlingen wel in Wallonië wonen, kunnen ze dus niet beschouwd worden als ‘rasechte’ Walen. Voor één van de vier respondenten is dit echter wel het geval, zij verblijft in het internaat van de school.

3.3. Taalachtergrond

Niet alle respondenten zijn op dezelfde manier tweetalig: sommigen spreken thuis enkel Nederlands of Frans en gebruiken op school of met vrienden de andere taal, terwijl anderen van huize uit tweetalig zijn. Als we weten dat de taal van de primaire socialisatie de attitudes beïnvloedt (cf. 1.2), moeten we die heterogeniteit binnen de tweetaligen in rekening brengen. Respondenten die van huize uit tweetalig zijn, worden immers in beide talen primair gesocialiseerd, terwijl andere respondenten telkens maar in één taal primair gesocialiseerd worden.

De 70 tweetalige respondenten werden dus op basis van hun taalgebruik thuis in drie categorieën ondergebracht:

- (1) de dominant Nederlandstaligen (N = 18): spreken thuis (vrijwel) uitsluitend Nederlands
- (2) de dominant Franstaligen (N = 26): spreken thuis (vrijwel) uitsluitend Frans
- (3) de dominant tweetaligen (N = 26): spreken thuis ongeveer even vaak Nederlands als Frans

migratiecijfer van o.a. Franstaligen, wat de attitudes van de bevolking beïnvloedt. We definiëren de ‘rand rond Brussel’ met behulp van de stadsgeografie als ‘de morfologische agglomeratie’ van Brussel. Dat is het gebied in de directe omgeving van Brussel dat sterk op de stad gericht is en kan gelden als uitbreiding ervan. De Nederlandstalige rand rond Brussel bestaat in dit onderzoek uit: Sint-Genesius-Rode, Linkebeek, Beersel, Halle, Sint-Pieters-Leeuw, Drogenbos, Dilbeek, Wemmel, Grimbergen, Vilvoorde, Machelen, Zaventem, Kraainem, Wezembeek-Oppeem, Tervuren (De Corte en De Lannoy 1993: 89).

4. Attitudes tegenover het Nederlands en het Frans

4.1. Gebruikte schalen

De attitude tegenover het Nederlands en het Frans werd gemeten aan de hand van twee identieke schalen: één schaal bevat zeven uitspraken over het Nederlands, de tweede schaal bevat dezelfde stellingen, maar dan over het Frans. De schalen bestaan uit de volgende stellingen:

1. Het staat cool Nederlands (Frans) te spreken
2. Nederlands (Frans) klinkt veeleer plat.
3. Nederlands (Frans) is een mooie taal.
4. Het Nederlands (Frans) heeft een rijke woordenschat.
5. Het Nederlands (Frans) is erg geschikt voor poëzie.
6. Nederlands (Frans) is een taal die gezelligheid uitstraalt.
7. Nederlands (Frans) spreken duidt op een verfijnde levensstijl.

Beide schalen werden onderworpen aan een itemanalyse die test of alle stellingen naar hetzelfde onderliggende construct peilen, namelijk de taalattitude. Dat bleek zo te zijn ($\alpha = .649$ voor de schaal i.v.m. het Nederlands; $\alpha = .682$ voor de schaal i.v.m. het Frans).⁽⁸⁾ De schalen zijn dus betrouwbaar: de respondenten antwoordden consistent op alle stellingen.

Op basis van de antwoorden op de schalen wordt van alle respondenten de individuele attitudescore berekend. Dat gebeurt als volgt: voor elk van de zeven items geeft de respondent aan in hoeverre hij akkoord gaat, waarbij 1 = helemaal niet akkoord en 5 = helemaal akkoord. De scores van stelling 2, waarbij een hoge akkoordscore geen positieve, maar net een negatieve attitude aangeeft, werden omgerekend, zodat een hoge attitudescore steeds een positieve attitude weerspiegelt. Iemands globale attitude is de som van de zeven itemscores. Voor deze schaal zal de individuele attitude dus steeds schommelen tussen 7 (= aantal items $(7) \times 1$ (minimumscore per item)) en 35 (= 7×5 (maximumscore per item)). Een hoge score wijst dus op een positieve attitude, een lage score op een negatieve. De attitude van een groep respondenten zoals bijvoorbeeld eentaligen of tweetaligen, is het rekenkundige gemiddelde van alle individuele attitudescores.

⁽⁸⁾ α (Cronbach's alfa) is een maat voor de betrouwbaarheid van de schaal. In principe moet $\alpha \geq .700$, maar voor schalen zoals de onze die uit weinig items bestaan, duiden lagere alfa's van .600 en uitzonderlijk van .500 nog steeds op een betrouwbare schaal (Spector 1992).

4.2. Univariate analyse: de attitudes op zichzelf beschouwd

De attitudes van een- en tweetaligen verschillen zowel voor Nederlands als voor Frans op significante wijze (resp. p -waardes = .001 en $< .001$)⁽⁹⁾. Eentaligen staan opmerkelijk genoeg even positief tegenover het Frans als tegenover het Nederlands (resp. gemiddelden⁽¹⁰⁾ = 22.9 en 22.5 op 35), terwijl tweetaligen iets negatiever tegenover het Nederlands staan ($m = 20,3$) en duidelijk positiever tegenover het Frans ($m = 26,7$). Frans wordt niet alleen positiever geëvalueerd, de respondenten hebben ook minder moeite met de evaluatie: items over het Frans worden zowel door eentaligen als door tweetaligen duidelijk minder vaak met ‘geen idee’ beantwoord. Bovendien heerst er over eigenschappen van het Frans een vrij grote consensus: in tegenstelling tot het Nederlands zijn de meningen over het Frans meestal onverdeeld. De attitudes tegenover het Nederlands en Frans zijn verder ook niet gecorreleerd. Dat betekent dat een positieve attitude tegenover het Frans niet automatisch gepaard gaat met een negatievere attitude tegenover het Nederlands en omgekeerd.

Als we de items afzonderlijk bekijken, zien we dat tweetaligen Frans voor alle items positiever beoordelen. Zo is Frans – meer dan Nederlands – een mooie taal die niet plat klinkt, een rijke woordenschat heeft en erg geschikt is voor poëzie. Met dat oordeel gaan overigens ook de eentaligen akkoord. Minder eensgezindheid tussen een- en tweetaligen bestaat er over de items ‘Het staat cool Frans te praten’ ($p = .001$)⁽¹¹⁾ en ‘Frans is een taal die gezelligheid uitstraalt’ ($p = .001$). We bekijken de antwoorden op deze items in detail en vergelijken ze met de antwoorden op dezelfde items over het Nederlands.

De stelling ‘Het staat cool Frans (Nederlands) te spreken’ peilt naar de status die beide talen *onder jongeren* genieten.⁽¹²⁾ Zoals uit onderstaande tabel blijkt, scoort Nederlands op dit item zowel bij tweetaligen als bij eentaligen vrij laag.

⁽⁹⁾ Het significantieniveau van verschillen in totale attitudescores tussen twee of meer respondentengroepen werd berekend met de ANOVA-test. Er werden bij de analyses voor dit artikel ook andere tests gebruikt. Om verwarring over de toegepaste test te vermijden, vermelden we tussen haakjes steeds de gebruikte test, tenzij het om een chikwadraattest gaat (zie verder).

⁽¹⁰⁾ Hierna afgekort met ‘ m ’.

⁽¹¹⁾ Voor significantieberekening van verschillen in één attitude-item tussen twee of meer respondentengroepen werd de chikwadraattest gebruikt. Wanneer bij de p -waarde geen test vermeld staat, werd de chikwadraattest gebruikt.

⁽¹²⁾ De term ‘status’ is hier dus niet gebruikt als synoniem voor ‘prestige’. In de Laboviaanse sociolinguïstiek wordt de prestigetaal (variëteit) begrepen als de

	Het staat cool <i>Frans</i> te spreken		Het staat cool <i>Nederlands</i> te spreken	
	Tweetaligen (N)	Eentaligen (N)	Tweetaligen (N)	Eentaligen (N)
(Helemaal) niet akkoord	22	44	41	24
Geen idee	23	10	23	34
(Helemaal) Akkoord	25	14	5	10
Totaal	70	68	69	68

Tweetaligen schatten de status van het Nederlands niet hoog in, maar opmerkelijk genoeg treffen we voor het Frans geen complementaire score aan: de meningen zijn duidelijk gelijk verdeeld. Frans is dus voor tweetaligen niet dé statustaal, maar het is wel een beter alternatief dan Nederlands. Onze resultaten voor het Nederlands liggen in de lijn van Janssens' bevindingen voor Brussel (2001). Volgens hem genieten het Nederlands en het Frans bij tweetaligen economisch wel evenveel prestige, maar geniet het Frans bovendien ook cultureel een hoog prestige, terwijl “[...] [H]et prestige van het Nederlands bij de meeste Franstaligen staat of valt met de functionaliteit ervan in de persoonlijke beroepsloopbaan” (Janssens 2001: 165). Binnen de leefwereld van jongeren valt die factor ‘functionaliteit’ echter weg, zodat ook de status van het Nederlands daalt.

Bij de eentaligen valt op dat de helft van de respondenten geen uitspraak wil of kan doen over de status van de moedertaal. De overige helft schat de status van het Nederlands eveneens nogal laag in. Voor het Frans liggen de cijfers echter helemaal anders: tweederde van de respondenten vindt niet dat het ‘cool’ staat Frans te spreken. Net als tweetaligen vinden eentaligen dus dat Nederlands een relatief lage status heeft, ze ontkennen echter met klem de hogere status van het Frans.

Ook de stelling ‘Frans (Nederlands) is een taal die gezelligheid uitstraalt’ levert voor één- en tweetaligen significant verschillende resultaten op ($p = .022$ voor Nederlands en $p = .001$ voor Frans). Eentaligen ervaren zoals bekend vooral hun

taal(variëteit) die in de hele taalgemeenschap opwaartse sociale mobiliteit vergemakkelijkt. Met ‘statustaal’ bedoelen we echter de taal waarvan enkel jongeren vinden dat ze bij leeftijdgenoten in hoog aanzien staat.

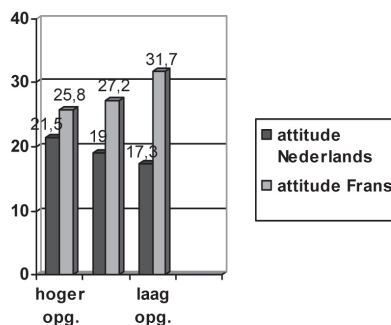
thuis taal, dus het Nederlands, als gezellig (N = 41 van 67). Bij de tweetaligen treffen we dit verband met de thuis taal en dus de taal van de primaire socialisatie verrassend genoeg niet aan. Zowel dominant Nederlands-, Frans- als tweetaligen vinden vooral Frans een gezellige taal (N = 46 van 69). Ze nemen geen duidelijke positie in wat het Nederlands betreft.

Globaal genomen komt het Frans bij de tweetaligen dus sterker uit de attitudepeiling dan het Nederlands, al hebben de respondenten zeker geen negatieve attitude tegenover het Nederlands. Eentaligen daarentegen beoordelen het Nederlands en Frans even positief. Enkel het prestige van het Frans vechten ze aan. Als onze respondenten dus al gevoelig zouden zijn voor de communautaire spanningen, zien we die zeker niet weerspiegeld in de attitudes tegenover de talen.

4.3. Bivariate analyse: factoren die de attitudes beïnvloeden

Uit de bivariate analyses blijkt dat de attitudes van tweetaligen tegenover het Nederlands en het Frans verband houden met twee variabelen: de sociale klasse en het identiteitsgevoel. Bij de eentaligen kon geen verband vastgesteld worden. We bekijken beide variabelen van naderbij.

De sociale klasse waartoe de tweetaligen behoren, beïnvloedt hun attitude tegenover het Nederlands in sterke mate ($p = .007$ (ANOVA)) en hun attitude tegenover het Frans in iets mindere mate ($p = .011$ (ANOVA)). De attitude tegenover het Nederlands wordt positiever naarmate de respondenten tot een hogere sociale klasse behoren. Voor de attitude tegenover het Frans stellen we de omgekeerde beweging vast: hoe lager de sociale klasse, hoe positiever de attitude tegenover het Frans.

Attitude van tweetaligen tegenover het Nederlands en het Frans volgens sociale klasse

Aangezien de variabele ‘sociale klasse’ niet correleert met andere variabelen die de attitudes van de respondenten zouden kunnen beïnvloeden, zoals de taalachtergrond of de taal/talen waarin de ouders opgegroeid zijn, is het opleidingsniveau van de ouders wellicht de directe oorzaak van de attitudeverschillen. We zoeken een mogelijke verklaring voor de impact van het opleidingsniveau op de attitudevorming van de kinderen. Tweetaligen van wie minstens één ouder hoger onderwijs genoten heeft, hebben genuanceerdere attitudes: Frans krijgt wel een hogere score, maar ook Nederlands wordt positief beoordeeld. Wellicht beseffen deze ouders door hun positie op de arbeidsmarkt, meer dan bijvoorbeeld laag opgeleide ouders, dat een grondige kennis van beide landstalen, en dus een positieve attitude tegenover beide talen, de kansen van hun kinderen op de arbeidsmarkt aanzienlijk vergroot. Respondenten wier beide ouders enkel secundair of lager onderwijs genoten hebben, ervaren Nederlands en Frans a.h.w. als tegengestelde polen. Het zou kunnen dat de ouders van deze informanten meer in zwart-wit-tengestellingen denken, die ze dan ook aan hun kinderen doorgeven.

Dat naast de sociale klasse ook het identiteitsgevoel met attitudes correleert, is geen verrassing. Respondenten die zich een ‘echte Vlaming’ voelen, staan significant positiever tegenover het Nederlands dan respondenten die zich geen echte Vlaming voelen ($p = .015$; $\rho = .292$).⁽¹³⁾ Voor de attitude tegenover het Frans maakt het geen verschil of de respondent zich al dan niet een ‘echte Vlaming’ voelt. Dat wijst erop dat een sterk Vlaminggevoel geen flamingantisme inhoudt.⁽¹⁴⁾ Dezelfde resultaten duiken op bij tweetaligen die zich meer Vlaming dan Belg voelen: hun identiteitsgevoel beïnvloedt hun attitude tegenover het Nederlands in positieve zin ($p = .024$; $\rho = .272$), maar laat de attitude tegenover het Frans ongemoeid. Ten slotte zijn er nog respondenten die zich meer thuisvoelen in Vlaanderen dan in Wallonië en respondenten die zich een echte Brusselaar voelen. Bij hen heeft het identiteitsgevoel geen effect op de taalattitudes.

⁽¹³⁾ Het verband tussen een globale attitude en een variabele met op- of aflopende antwoordcategorieën (van helemaal akkoord’ tot ‘helemaal niet akkoord’) werd berekend met de Spearman’s rho correlatietest. Die geeft behalve een maat voor de significantie (p) ook een maat voor de correlatie (ρ).

⁽¹⁴⁾ Die vaststelling wordt ondersteund door de resultaten van de eentaligen. Twee derde van die respondentengroep voelt zich een echte Vlaming, terwijl maar een kleine helft zich ook meer Vlaming dan Belg voelt. Verder is er bij deze respondenten evenmin een verband tussen het identiteitsgevoel ‘Ik voel me een echte Vlaming’ en de attitude tegenover het Nederlands en het Frans. Het ‘echte Vlaming-gevoel’ heeft dus niets te maken met flamingantisme.

Variabelen die tegen alle verwachtingen geen verband houden met de attitude van tweetaligen zijn taalvaardigheid, taalachtergrond en woonplaats. Dat de taalvaardigheid niet correleert met de attitudes kan toe te schrijven zijn aan de aard van de gebruikte stellingen. Je hoeft immers niet vlot ter taal te zijn in het Frans om het bijvoorbeeld een mooie of gezellige taal te vinden. Verbazender is dat taalattitudes ook onafhankelijk blijken te zijn van de taalachtergrond. Dat betekent dat de primaire socialisatie blijkbaar geen invloed heeft op de vorming van dit soort taalattitudes. Als de primaire socialisatie geen invloed heeft op de taalattitudes, is het aanneemlijk dat ook de minder invloedrijke secundaire socialisatie-instantie ‘woonplaats’ geen effect heeft op de taalattitudes. Bij onze respondenten was er namelijk op geen enkele manier een verband vast te stellen tussen de variabelen woonplaats en taalattitude. Zelfs rekening houdend met het feit dat sommige respondenten wel eens verhuisd waren (van Brussel naar de Rand bijvoorbeeld) kon een correlatie woonplaats-taalattitude niet aangetoond worden.

5. Attitudes tegenover de Nederlandse en Franse taalgemeenschap

5.1. Gebruikte schalen

Ook de attitudes tegenover de Nederlandse en Franse taalgemeenschap werden gemeten aan de hand van twee inhoudelijk identieke schalen, bestaande uit de volgende zeven items:

1. Nederlandstaligen (Franstaligen) gedragen zich vaak stoer.
2. Nederlandstaligen (Franstaligen) voelen zich wat beter dan anderen.
3. Nederlandstaligen (Franstaligen) zijn erg gesteld op hun eigen cultuur.
4. Nederlandstaligen (Franstaligen) komen af en toe arrogant over.
5. Nederlandstaligen (Franstaligen) zijn sympathiek.
6. Ook als ze je niet kennen, zijn Nederlandstaligen (Franstaligen) open en joviaal.
7. Nederlandstaligen (Franstaligen) doen meestal erg hun best om iets te bereiken.

Op beide schalen werd een itemanalyse uitgevoerd die tot verschillende resultaten leidde. We bespreken eerst de attitudeschaal over de Nederlandstaligen en gaan daarna in op die over de Franstaligen.

De itemanalyse op de schaal over Nederlandstaligen leverde een α van .614 op, een aanvaardbare waarde voor een schaal met een klein aantal items. Hoewel

de schaal in haar geheel betrouwbaar is, werd er ook een factoranalyse op uitgevoerd. Een factoranalyse test of binnen één schaal bepaalde items sterker correleren met elkaar dan met andere items (Knops 1983: 287), wat voor onze schaal daadwerkelijk het geval is. Er tekenen zich twee itemclusters af: stelling 1 tot en met 4 vormen een factor, stelling 5 tot en met 7 vormen een tweede factor. Het is duidelijk wat de stellingen van elke factor gemeenschappelijk hebben: in factor 1 clusteren de items die naar negatieve eigenschappen verwijzen, cluster twee bevat items die positieve aspecten belichten. Beide factoren worden ook aan een itemanalyse onderworpen, die alvast voor factor 1 een hogere betrouwbaarheid oplevert dan de totale schaal: α factor 1 = .649; α factor 2 = .564. Omdat de factoren als subschalen ‘negatieve eigenschappen’ en ‘positieve eigenschappen’ een hoge betrouwbaarheid hebben en omdat subschalen een nauwkeurigere interpretatie van de resultaten toelaten, opteren we ervoor met de subschalen te werken in plaats van met de totale schaal.

De itemanalyse op de schaal over Franstaligen brengt aan het licht dat het item ‘Franstaligen doen meestal erg hun best om iets te bereiken’ de betrouwbaarheid van de schaal aantast: de totale α bedraagt .703, terwijl de α stijgt tot .717 als het item verwijderd wordt. Blijkbaar meet dit item iets anders dan de attitude tegenover de Franse taalgemeenschap. Waarom dat enkel voor deze schaal het geval is en niet voor die over Nederlandstaligen, is onduidelijk. Op de nieuwe schaal wordt een factoranalyse uitgevoerd die resulteert in dezelfde twee factoren als die van de schaal over Nederlandstaligen: items 1 tot en met 4, die negatieve eigenschappen behandelen, vormen factor 1, factor 2 bestaat uit items 5 en 6, die positieve eigenschappen benadrukken. De respectieve α 's bedragen .705 en .597. Aangezien deze waarden aanvaardbaar zijn, werken we naar analogie van de schaal over Nederlandstaligen met de subschalen. Merk op dat de attitudes tegenover de negatieve eigenschappen van Nederlands- en Franstaligen onderling vergelijkbaar zijn omdat de schalen identiek zijn. Dat geldt echter niet voor de positieve eigenschappen van de Nederlandse en Franse taalgemeenschap. De schaal over Nederlandstaligen telt immers een item meer dan die over Franstaligen.

De attitudescore voor de schalen over de negatieve eigenschappen kan schommelen tussen 4 (= 4 items x 1 (minimumscore per item)) en 20 (= 4 x 5 (= maximumscore per item)). De minimumscore voor de positieve eigenschappen van de Nederlandse en Franse taalgemeenschap bedragen respectievelijk 3 en 2, de maximumscores 15 en 10.

5.2. Univariate analyse: de attitudes op zichzelf beschouwd

Voor we op de attitudes zelf ingaan, brengen we een opmerkelijke tendens in het antwoordpatroon onder de aandacht: in tegenstelling tot de items over het Nederlands en het Frans, werden stellingen over de Nederlandse en Franse taalgemeenschap opvallend vaak met ‘geen idee’ beantwoord ($N \geq 20$ van 70 of 68). De verklaring daarvoor moet wellicht niet gezocht worden in onwetendheid of onverschilligheid van de respondenten, maar in een bewuste weigering veralgemenende stereotiepe items over taalgemeenschappen te beantwoorden. Dat is in elk geval de interpretatie die zich opdringt als we rekening houden met commentaren van de respondenten zoals ‘Veralgemeningen zijn niet beantwoordbaar’ of ‘Niet alle Franstaligen zijn arrogant. Dat verschilt van persoon tot persoon’. Ook in vroeger attitudeonderzoek reageerden respondenten met een grote reserve tegenover generaliserende uitspraken (Deprez et al. 1981, Janssens 2001:105-106, Mettwie 2004: 157). Ondanks die terughoudendheid kunnen we toch vaststellen dat een- en tweetaligen de positieve en negatieve eigenschappen van elke taalgemeenschap significant verschillend evalueren.⁽¹⁵⁾

Tweetaligen staan significant positiever tegenover de Franse taalgemeenschap dan eentaligen. De waardering voor Franstaligen blijkt vooral uit een sterke appreciatie van hun positieve eigenschappen: de gemiddelde attitudescore voor Franstaligen bedraagt 7,3 op een maximumscore van 10. De attitudescore voor Nederlandstaligen ligt met 10,0 op 15 iets lager. Wat de negatieve eigenschappen van beide taalgemeenschappen betreft, zien tweetaligen echter geen noemenswaardig verschil ($m = 10,9$ voor Franstaligen; $m = 11$ voor Nederlandstaligen). Verder is er – in tegenstelling tot de attitudes tegenover het Nederlands en het Frans – een ‘recht evenredig’ verband tussen de attitudes onderling ($p < .001$; $r = .486$ (Pearsons r-test)). Dat betekent dat de attitude tegenover de Nederlandse taalgemeenschap positiever wordt naarmate de attitude tegenover de Franse taalgemeenschap positiever wordt. Het is bij tweetaligen dus zeker niet zo dat een positieve attitude tegenover de ene taalgemeenschap een positieve attitude tegenover een andere taalgemeenschap uitsluit.

⁽¹⁵⁾ De p-waardes, berekend met een ANOVA-test, bedragen:

- .015 voor de negatieve eigenschappen van de Nederlandse taalgemeenschap
- .006 voor de negatieve eigenschappen van de Franse taalgemeenschap
- .007 voor de positieve eigenschappen van de Nederlandse taalgemeenschap
- $< .001$ voor de positieve eigenschappen van de Franse taalgemeenschap

De attitudes van eentaligen zijn symptomatisch voor wat men ‘ingroup favouritism’ noemt: relatief positieve attitudes tegenover de eigen (etnische) gemeenschap of de ‘ingroup’ gaan gepaard met negatieve attitudes tegenover de andere gemeenschap(pen) of de outgroup(s) (Ryan et al. 1987). De sterke voorkeur van eentaligen voor de ingroup, in casu de Nederlandstaligen, blijkt duidelijk uit het cijfermateriaal. Terwijl de positieve eigenschappen van Nederlandstaligen goed zijn voor een score van 10,8 op 15, wat overigens verbazend dicht ligt bij de score van tweetaligen voor dezelfde schaal (10,0), ligt de score voor Franstaligen met 5,8 op 10 gevoelig lager. Dezelfde tendens stellen we vast voor de negatieve eigenschappen van elke taalgemeenschap. De gemiddelde attitudescore van Nederlandstaligen voor de eigen taalgemeenschap bedraagt 12 op 20, een getal dat alweer dicht in de buurt komt van de score die tweetaligen voor dezelfde schaal gaven (11/20), maar de attitudescore voor de Franse taalgemeenschap reikt niet verder dan een magere 9,6 op 20. Deze resultaten sluiten aan bij de bevindingen van Janssens (2001: 82) en Laine et al. (1994: 83), die in hun onderzoek eveneens op ingroup favouritism van Nederlandstaligen stootten. Het is overigens niet verrassend dat we bij de eentaligen ingroup favouritism aantreffen. Ingroup favouritism is immers een reactie die alle mogelijke sociale groepen – in dit geval taalgemeenschappen – vertonen wanneer ze zich bedreigd voelen door andere groepen. Door de interne groepsverschillen te minimaliseren en de eigen negatieve eigenschappen te negeren enerzijds en door verschillen met andere gemeenschappen te maximaliseren en hun negatieve eigenschappen te benadrukken anderzijds, wordt een sterk contrast gecreëerd waaraan de sociale groepen hun identiteit ontleen (Ryan et al. 1987, Brown 1986). Het is aanneemlijk dat Nederlandstaligen zich bedreigd voelen in een omgeving waarin communautaire conflicten uitgevochten worden en zich daarom lijnrecht tegenover Franstaligen positioneren. Naast het ingroup favouritism kunnen we bij eentaligen ten slotte ook een significant recht evenredig verband vaststellen tussen de attitudes ($p = .003$; $r = .361$): stijgt de waardering voor een van beide taalgemeenschappen, dan wordt ook de attitude tegenover de andere taalgemeenschap positiever.

We trachten het algemene beeld dat we nu hebben, scherp te stellen door de items in detail te bekijken. We belichten eerst de items waarover eensgezindheid bestaat tussen een- en tweetaligen, nadien komen de stellingen aan bod waarin de respondenten van mening verschillen. Over enkele items zijn een- en tweetaligen het eens: Franstaligen worden als (relatief) stoer en arrogant ervaren (cf. ook Janssens 2001) en Nederlandstaligen doen erg hun best om ‘iets’ te bereiken (cf. Janssens 2001, Laine et al. 1994, Janssens 1992). Opmerkelijk is ook dat

alle respondenten het erover eens zijn dat zowel Nederlands- als Franstaligen erg gesteld zijn op hun eigen cultuur, een eigenschap die we als ‘etnocentrisme’ benoemen.

	<i>Franstaligen zijn erg gesteld op hun eigen cultuur</i>		<i>Nederlandstaligen zijn erg gesteld op hun eigen cultuur</i>	
	Tweetaligen (N)	Eentaligen (N)	Tweetaligen (N)	Eentaligen (N)
(Helemaal) niet akkoord	10	2	10	14
Geen idee	20	21	17	15
(Helemaal) akkoord	40	45	43	39
Totaal	70	68	70	68

Opvallend is de vrijwel identieke verdeling van de antwoorden van de tweetaligen. Blijkbaar oordelen tweetaligen dat Nederlands- en Franstaligen ongeveer even etnocentrisch zijn. Deze bevinding houdt het midden tussen de tegengestelde resultaten van twee eerdere onderzoeken. R. Janssens (2001: 188) stelt vast dat in Brussel Nederlandstaligen veruit de meest etnocentrische taalgemeenschap zijn, G. Janssens (1992: 565) concludeert echter dat de Franse taalgemeenschap etnocentrischer is dan de Nederlandse. We vermoeden dat het etnocentrisme van Frans- en Nederlandstaligen in deze onderzoeken, net als in ons eigen onderzoek, een uiting is van een verschillend ‘motief’. Over heel België bekeken zijn volgens G. Janssens Walen, meer dan Vlamingen, gehecht aan hun cultuur. In Brussel, waar Nederlandstaligen een minderheid vormen, geldt echter het omgekeerde. Het etnocentrisme van deze bevolkingsgroep kan dan verklaard worden vanuit een beschermende reflex ten aanzien van de eigen, als bedreigd ervaren taal en cultuur (R. Janssens 2001). Hetzelfde zou gezegd kunnen worden van Nederlandstaligen in Dilbeek, die uit angst voor verfransing een nogal anti-Franse houding aannemen. Mogelijk is het etnocentrisme van Franstaligen dus ingegeven door ‘liefde voor de eigen taal en cultuur’, terwijl het etnocentrisme van Nederlandstaligen veeleer de uiting van een verfransingsangst is.

Er zijn ook heel wat items waarover een- en tweetaligen van mening verschillen. Nederlandstaligen geloven bijvoorbeeld dat ze niet stoer zijn, wat slechts door

een derde van de tweetaligen beaamd wordt. Ook menen eentaligen zich niet superieur te voelen aan anderen, maar bij de helft van de tweetaligen wekken ze wel die indruk (cf. Janssens 2001, Janssens 1994). Verder vinden eentaligen de leden van hun taalgemeenschap sympathiek, terwijl ze minder lovend zijn over Franstaligen. Tweetaligen zijn het er wel volmondig mee eens dat Franstaligen sympathiek zijn, maar ze ervaren Nederlandstaligen minder vaak als sympathiek. Ook vinden eentaligen Franstaligen niet joviaal, terwijl de helft van de tweetaligen dat wel vindt (cf. Janssens 2001, Laine et al. 1994).

5.3. Bivariate analyse: factoren die de attitudes beïnvloeden

Van de variabelen die correleerden met de attitudes tegenover het Nederlands en Frans speelt er maar één nog een rol in de attitudevorming tegenover de taalgemeenschappen, terwijl variabelen die onbelangrijk waren voor de attitudes tegenover de talen wel de attitudes tegenover de taalgemeenschappen beïnvloeden. Dat wijst erop dat beide attitudes relatief onafhankelijk van elkaar tot stand komen. We belichten kort de variabelen die bij tweetaligen verband houden met de attitudes: de taalachtergrond, de Franse taalvaardigheid en het identiteitsgevoel.

Anders dan bij de attitudes tegenover de talen, is de taalachtergrond van de respondenten in beperkte mate bepalend voor hun attitudes tegenover de taalgemeenschappen. Er is geen verband tussen de taalachtergrond en de attitudes tegenover de Nederlandse taalgemeenschap, maar wel tussen de taalachtergrond en de attitudes tegenover de Franse taalgemeenschap ($p = .047$ (ANOVA)). Dominant Franstaligen staan het positiefst tegenover de Franse taalgemeenschap ($m = 19,3$ op 30 (= positieve + negatieve eigenschappen)). Dat is geen verrassing, aangezien ze er door de primaire socialisatie in deze gemeenschap waarschijnlijk het best in geïntegreerd zijn. De dominant tweetaligen hebben de minst positieve attitude tegenover Franstaligen: de gemiddelde attitudescore ligt op $17,0$. Tussenin bevinden zich de dominant Nederlandstaligen met een score van $18,3$, wat toch enigszins verbaast. Men zou immers verwachten dat deze respondenten, doordat ze primair in de Nederlandse taalgemeenschap gesocialiseerd zijn, toch meer affiniteit met Nederlandstaligen zouden hebben dan met Franstaligen. Mogelijke verklaringen voor dit verschijnsel hebben een sterk speculatief karakter, maar het is niet uitgesloten dat dominant Nederlandstaligen zich net door hun tweetaligheid nadrukkelijker met Franstaligen en niet in eerste instantie met (soms anti-Franse) Nederlandstaligen wensen te identificeren.

Behalve de taalachtergrond houdt ook de taalvaardigheid waarover respondenten menen te beschikken verband met hun attitude tegenover de Franse taalgemeenschap. Hoe hoger respondenten hun kennis van het Frans inschatten, hoe positiever ze ook tegenover de Franse taalgemeenschap staan ($p = .046$; $\rho = .240$), een fenomeen dat bekend is uit onderzoek naar tweedetaalverwerving (Noels et al. 1996).⁽¹⁶⁾

Ten slotte spreekt het vanzelf dat het identiteitsgevoel samenhangt met de attitudes tegenover de taalgemeenschappen. Een sterke identificatie met een bepaalde gemeenschap leidt immers tot positieve attitudes tegenover die gemeenschap. Concreet staan respondenten die zich 'een echte Vlaming' voelen (licht) significant negatiever tegenover de Franse taalgemeenschap dan andere respondenten ($p = .050$; $\rho = -.235$). Er is echter geen verband met de attitude tegenover de Nederlandse taalgemeenschap. Uiteraard hebben ook respondenten die zich niet alleen Vlaming voelen, maar zelfs meer Vlaming dan Belg, een negatievere attitude tegenover Franstaligen ($p = .039$; $\rho = -.247$). Die respondenten hadden ook al een positievere attitude tegenover het Nederlands. Omgekeerd hebben tweetaligen die zich meer thuis voelen in Wallonië of bij Franssprekende Brusselaars dan in Vlaanderen een negatievere attitude tegenover de Nederlandse en een positievere attitude tegenover de Franse taalgemeenschap (respectieve p - en ρ -waarden: $p < .001$, $\rho = -.417$ en $p = .004$; $\rho = .339$). De tweetalige Brusselaars tot slot staan negatiever tegenover Nederlandstaligen ($p = .030$; $\rho = -.259$).

Variabelen die volgens dit onderzoek voor de attitudes niet van belang zijn, zijn sociale klasse en woonplaats.

Ondanks de terughoudende reactie van de respondenten op de veralgemenende uitspraken over taalgemeenschappen, werden dus toch bepaalde tendensen zichtbaar. In de eerste plaats bleken tweetaligen positiever te staan tegenover de Franse taalgemeenschap, die vooral om haar openheid en jovialiteit gewaardeerd wordt. De attitude tegenover Nederlandstaligen is wel minder positief, maar zeker niet negatief. Een tweede tendens betreft het verband tussen de attitudes van de respondenten en hun thuistaal, wat erop kan wijzen dat de primaire socialisatieinstantie attitudevorming inderdaad beïnvloedt. Bij de eentaligen is dat verband zo sterk dat we van ingroup favouritism spreken. Het is niet ondenkbaar dat die

⁽¹⁶⁾ Volgens Noels et al. (1996) veroorzaakt een betere kennis van de taal een positievere attitude tegenover de taalgemeenschap. Vanzelfsprekend is echter ook de omgekeerde bewering mogelijk: door een positieve attitude tegenover een bepaalde taalgemeenschap doen mensen meer hun best om ook de taal beter te beheersen.

afkerige houding tegenover Franstaligen gevoed wordt door communautaire spanningen. Of dit ook daadwerkelijk het geval is, zou vergelijkend onderzoek moeten uitwijzen met jongeren die niet met het taalconflict geconfronteerd worden. Ook bij tweetaligen is er een licht significant verband tussen de taalachtergrond en de attitudes, zo beoordelen dominant Franstaligen de Franse taalgemeenschap positiever dan de andere tweetalige respondenten.

6. Attitudes tegenover de Brusselse taalsituatie en tegenover tweetaligheid

De attitudes tegenover het Nederlands, het Frans en de respectieve taalgemeenschappen maken het hoofddeel uit van dit onderzoek. Omdat er geen cijfermateriaal over bestaat, leek het ons interessant in één beweging ook te peilen naar de attitude tegenover tweetaligheid en de Brusselse taalsituatie. Zoals bekend is Brussel officieel tweetalig, maar de taalrealiteit is vaak anders. Bij Nederlandstaligen zou het contact met Franstaligen in een officieel tweetalige context voor ergernis kunnen zorgen. De mate waarin die ergernis tot uiting komt, is indicatief voor de intensiteit van het Belgische taalconflict.⁽¹⁷⁾

Aangezien het niet de bedoeling was deze thema's grondig te behandelen, werden de attitudes aan de hand van maar vier items in kaart gebracht.

Attitude tegenover de Brusselse taalsituatie:

1. Het stoort me wanneer ik in Brussel enkel Frans hoor.
2. Het stoort me wanneer ik in een Brusselse winkel niet in het Nederlands kan worden geholpen

Attitude tegenover tweetaligheid

3. Als je tweetalig bent, sta je ook voor beide culturen open.
4. In een samenleving waarin iedereen meertalig zou zijn, zou er minder onbegrip zijn.

De analyses van de attitude tegenover de Brusselse taalsituatie tonen een hoogstsignificants verschil tussen een- en tweetaligen ($p < .001$). Bovendien valt op dat op enkele uitzonderingen na alle respondenten stelling nemen: van de antwoordcategorie 'geen idee' wordt voor beide items samen maar 7 keer gebruik

⁽¹⁷⁾ Met 'het Belgische taalconflict' worden de spanningen tussen Nederlands- en Franstaligen bedoeld die enkel betrekking hebben op de taalkeuze en het taalgebruik. De term is dus duidelijk enger gedefinieerd dan de term 'communautair conflict', waarmee ook economische, politieke, sociale en culturele spanningen aangeduid worden.

gemaakt. We kunnen daaruit besluiten dat de problematiek de respondenten niet onbewogen laat.

Zoals verwacht beantwoorden de eentaligen de stelling ‘Het stoort me wanneer ik in Brussel enkel Frans hoor’ positief (N = 51 van 68). Dat eentaligen in een Brusselse winkel soms niet in het Nederlands kunnen worden geholpen, ligt nog een stuk gevoeliger: 61 respondenten ergeren zich in een dergelijke situatie, terwijl maar 6 respondenten er onbewogen bij blijven. Nederlandstaligen staan dus op hun strepen en eisen dat hun moedertaal ook in meertalige contexten erkend en gebruikt wordt. Tweetaligen zijn in deze materie veel gematigder, maar zeker niet onverschillig. Zo stoort het de meeste respondenten niet wanneer ze enkel Frans horen in Brussel (N = 44 van 70), maar toch geven nog 24 respondenten aan dat het hen wel stoort. Over winkelbedienden die geen Nederlands spreken, zijn de meningen verdeeld: ongeveer de helft van de tweetaligen vindt dat niet kunnen (N = 30), terwijl de andere helft er vrede mee neemt (N = 36). Veel tweetaligen sluiten zich daarmee aan bij de eentaligen en vinden dat het Nederlands in meertalige contexten evenveel bestaansrecht heeft als het Frans. Het is enigszins opmerkelijk dat de taalachtergrond van de respondenten geen enkele rol speelt in het standpunt dat ze in het taalconflict innemen.

Ook over het maatschappelijke belang van tweetaligheid verschillen de een- en tweetaligen significant van mening ($p = .002$ voor stelling 3 en $p = .046$ voor stelling 4). Tweetaligen zijn ervan overtuigd dat twee- of meertaligheid maatschappelijke voordelen creëert: volgens hen staan tweetaligen voor beide culturen open (N = 58/70) en zou een maatschappij waarin iedereen meertalig is, minder onbegrip kennen (N = 46/70). Net zoals bij de attitude tegenover de Brusselse taalsituatie kan ook hier geen verband vastgesteld worden tussen de attitudes en de taalachtergrond van de tweetalige respondenten. De eentaligen zien duidelijk minder heil in tweetaligheid: de meerderheid gelooft wel dat meertaligheid tot minder onbegrip leidt (N = 40/68), maar nog maar de helft denkt dat tweetaligen voor beide culturen open staan (N = 34/68).

7. Conclusies

In dit onderzoek werd met een enquête naar de attitudes gepeild van tweetalige jongeren tegenover het Nederlands, het Frans en de respectieve taalgemeenschappen. Hun attitudes werden vergeleken met die van een controlegroep eentalig

Nederlandstalige jongeren. We verwachtten van tweetalige respondenten relatief genuanceerde attitudes.

Om te vermijden dat het onderzoek “a-theoretical” zou zijn (Baker 1992), werd het ingebed in de psychologische en sociologische literatuur ter zake. Door inzichten uit de psychologie kon bijvoorbeeld de keuze van het soort vragen – en bijgevolg ook de status van de antwoorden – in een breder interpretatiekader geplaatst worden: onze vragen peilen hoofdzakelijk naar beliefs en in mindere mate naar emotionele reacties en gedragsintenties. Vanuit sociologisch oogpunt werd op de invloed gewezen van vooral de primaire socialisatie-instantie(s) in de attitudevorming. We verwachtten dan ook een correlatie tussen de taal/talen waarin de respondenten opgegroeid zijn – hun taalachtergrond – en hun attitudes.

De taalachtergrond bleek inderdaad voor de hele respondentengroep een cruciale variabele: de attitudes van de eentalig Nederlandstalige respondenten verschillen zowel voor het Nederlands en het Frans als voor de respectieve taalgemeenschappen significant van de attitudes van de tweetalige respondenten. In vergelijking met eentaligen hebben tweetaligen immers een positieve (of genuanceerdere) attitude tegenover het Frans en de Franse taalgemeenschap, wat niet betekent dat ze er negatieve attitudes tegenover het Nederlands en de Nederlandse taalgemeenschap op nahouden. Eentaligen daarentegen waarderen Frans en Nederlands even sterk, maar schatten hun eigen taalgemeenschap wel een stuk positiever in dan de Franse. Hun relatief negatieve attitude tegenover de Franse taalgemeenschap in combinatie met hun duidelijke stellingname bij de items over de Brusselse taalsituatie zou erop kunnen wijzen dat onze respondenten de spanningen die we als ‘taalconflict’ omschreven hebben, inderdaad ook als een conflict ervaren.

Zo sterk het effect van de taalachtergrond op de attitudes van de hele respondentengroep is, zo zwak is het als we enkel de attitudes van de tweetaligen bekijken. Behalve voor de taalattitudes tegenover de Franse taalgemeenschap is er namelijk geen verschil tussen de attitudes van dominant Franstaligen, dominant Nederlandstaligen en dominant tweetaligen. De primaire socialisatie is bij tweetaligen dus wel (mede)verantwoordelijk voor de attitudes tegenover de taalgemeenschappen, maar ze laat de attitudes tegenover de talen zelf ongemoeid.

Dit verschil tussen attitudes tegenover talen en attitudes tegenover taalgemeenschappen komt niet alleen tot uiting in de verschillende invloed van de variabele ‘taalachtergrond’. Er zijn ook andere variabelen die maar met een van beide attitudes correleren. Zo houdt de sociale klasse enkel verband met de attitudes tegenover de talen, terwijl de taalvaardigheid enkel met de attitudes tegenover de taalgemeenschappen correleert. Dat dezelfde variabelen een totaal verschillend statistisch verband vertonen met de attitudes tegenover talen enerzijds en attitudes tegenover taalgemeenschappen anderzijds, wekt het vermoeden dat beide attitudes los staan van elkaar. Statistische analyses die evenmin correlaties aan het licht brengen, bevestigen dit vermoeden.⁽¹⁸⁾ We kunnen daaruit voorzichtig besluiten dat de attitudes tegenover talen en taalgemeenschappen onafhankelijk van elkaar gevormd worden en dat andere factoren de attitudevorming beïnvloeden.

Bibliografie

ALLPORT, G.W.

1935, “Attitudes”. In C. Murchison (ed.) *A Handbook of Social Psychology*. Worcester: Clark University Press.

BAKER, C.

1992, *Attitudes and language*. Clevedon: Multilingual Matters.

BAKER, C. EN S. PRYS JONES

1998, *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual Matters.

CARLI, A., C. GUARDIANO, M. KAUCIC-BASA, E. SUSSI, M. TESSAROLO, M. USSAI

2003, “Asserting ethnic identity and power through language”. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29 afl. 5, p. 865-883.

BROWN, R.

1986, *Social Psychology. The second edition*. New York: The Free Press.

DE CORTE, S. EN W. DE LANNON

1993, “Migraties in Brussel en zijn randgebied in de periode 1988-1992”. In E. Witte (ed.) *Brusselse thema's 1. De Brusselse Rand*. Brussel: VUB press, p. 88-108.

DEPREZ, K., Y. PERSOONS, M. VERSELE

1981, “Over de identiteit van de Vlamingen in Brussel. Deel 2: Het standpunt van de Franstalige meerderheid”. In: *Taal en Sociale Integratie* 8, p. 333-374.

⁽¹⁸⁾ De significantieniveaus werden berekend aan de hand van de Pearsons r-correlatietest. De p-waarde daalt nergens tot .050.

- DEPREZ, K. EN Y. PERSOONS
1987, "Attitude". In H. Steger en H. E. Wiegand (ed.) *Handbuch zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 3.1*. Berlin: Walter de Gruyter Verlag, p. 125-131.
- DE VALCK, K.
2005, *De taalattitudes van tweetalige jongeren in de rand rond Brussel*. Scriptie, Universiteit Gent.
- DE WIT, J. ET AL.
2005, *Psychologie en sociologie van de adolescentie*. Baarn: HBUitgevers.
- GOORHUIS, S. EN A.M. SCHAERLAEKENS
2000, *Handboek taalontwikkeling, taalpathologie en taaltherapie bij Nederlands-sprekende kinderen*. Utrecht : Tjdstroom.
- GUARDNER, R. C.
1985, *Social Psychology and Second Language Learning. The role of attitudes and motivation*. London: Edward Arnold.
- HENSLIN, J.M.
1999, *Sociology: a down-to-earth approach*. Boston: Allyn and Bacon.
- HÜLLEN, W.
1992, "Identifikations- und Kommunikationssprachen. Über Probleme der Mehrsprachigkeit". In: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 20 afl. 3, p. 298-317.
- JANSSENS, G.
1992: "Het verander(en)de Vlamingenbeeld van de Walen". *Ons Erfdeel* 35 afl. 4, p. 561-566.
- JANSSENS, R.
2001, *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*. (Brusselse thema's 8). Brussel: VUB press.
- KNOPS, U.
1983, "Meet- en manipulatietechnieken in taalattitudeonderzoek". In: *Gramma* 7 afl. 2-3, p. 281-307.
- LADEGAARD, H. J.
2000, "Language attitudes and sociolinguistic behaviour: Exploring attitude-behaviour relations in language". In: *Journal of Sociolinguistics* 4 afl. 2, p. 214-233.
- LAINE, E. J., K. VAN LEEUWEN, M. SPOELDERS
1994, "On secondary school students' language attitudes in Belgium: a research note". In: *Interface. Journal of Applied Linguistics* 8 afl. 2, p. 79-86.

- METTEWIE, L.
2004, *Attitudes en motivatie van taalleerders in België*. Onuitgegeven proefschrift VUB.
- NOELS, K. EN R. CLÉMENT
1996, "Communicating across cultures: social determinants and acculturative consequences". In: *The Canadian Journal of Behavioural Science* 28, p. 214-228.
- PERSOONS, YVES
1988, "Identity and projection: The projected attitudes of Flemish high school students in Brussels". In: R. van Hout en U. Knops (ed.) *Language attitudes in the Dutch language area*. Dordrecht: Foris Publications, p. 39-58.
- RYAN, E. B., H. GILES, M. HEWSTONE
1987, "The measurement of language attitudes". In: H. Steger en H. E. Wiegand (ed.) *Handbuch zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 3.1*. Berlin: Walter de Gruyter Verlag, p. 1068-1078.
- SPECTOR, P. E.
1992, *Summated rating scale constructions. An introduction*. London: Sage Publications.
- VAN DE CRAEN, P. EN A. LANGENAKENS
1974, "Verbale strategieën bij Nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode. Een piloot-onderzoek in sociolinguïstisch perspectief". In: *Taal en Sociale Integratie* 2, p. 97-139.
- VAN DER PLIGT, J. EN N.K. DE VRIES
1995, *Opinies en attitudes. Meting, modellen en theorie*. Amsterdam: Boom.
- VAN HOUT, R. EN U. KNOPS
1988, "Language attitudes in the Dutch language area: an introduction". In: R. van Hout en U. Knops (ed.) *Language attitudes in the Dutch language area*. Dordrecht: Foris Publications, p. 1-19.
- WITTE, E.
1993, "Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse Rand. Een analyse van hun totstandkoming (1962-1963)". In: E. Witte (red.) *Brusselse thema's 1. De Brusselse Rand*. Brussel: VUB press, p. 168-209.